

ERŐSS ÁGNES*

Akik maradtak: pillanatfelvétel az otthon maradt közösségekről a kárpátaljai magyar szórványban

F utótúzként terjed a hír a szeptember végi napsütésben, hogy a vasárnapi mise után keresztelő lesz a római katolikus templomban Gyertyánligeten.¹ A második az évben. A családtagok autói konvojban érkeznek: elől egy cseh rendszámú sokmilliósi terepjáró, amit egy magyar rendszámú, pár éves kocsit követ. A sort egy ukrán rendszámú kombi zárja. A keresztelés előtt álló gyermek édesapja feleségével évek óta Csehországban él, a gyermekeik is „kint” születtek, de a gyertyánligeti édesapának fontos volt, hogy fiait a szülőfalujában kereszteljék. Szülei pár éve költöztek „ki” Magyarországra, ők vezetik a magyar rendszámú autót. Az édesapa unokatestvérei az ukrán rendszámú autóval érkeztek. Szintén harmincas éveik elején járnak, egy-egy kivételtől eltekintve ők is Csehországban vállaltak munkát. A család aktív korú tagjai közül egy férfi maradt Gyertyánligeten, az egyik helyi bolt tulajdonosa. A templomból az ő emeletes házához hajtott a konvoj, ahol a keresztelő után összegyűlt a család a vasárnapi ebédre. „Karácsonyra visszavárunk titeket!” – hangzott el a búcsúzkodásnál.

*A szerző földrajzkutató, Csillagászati és Földtudományi Kutatóközpont Földrajztudományi Intézet, PhD. E-mail: eross.agnes@csfk.mta.hu

¹ A tanulmány írásához felhasználtuk az MMA által támogatott “A magyar közösség a rendszerváltás után Gyertyánligeten” című 0139-MMA-19-P számú projektben rögzített interjúkat. A tanulmányban szereplő adatközlők nevét és egyes életrajzi információkat a beazonosíthatóság elkerülése érdekében megváltoztattuk.

A fentihez hasonló jelenetek manapság megszokottak Kárpátalján. Ugyan a régiót hagyományosan magas vándorlási aktivitás jellemzi, azonban 2014 óta az ország elhúzódó politikai és gazdasági válsága nyomán a migráció nemcsak a résztvevők számát illetően nőtt, hanem a vándorlók összetételét és a vándorlás célországait tekintve is sokszínűbbé vált.²

2016-tól minden évben rendszeresen végzett terepmunkánk³ során magunk is tapasztaltuk a migráció számtalan jelét. Nem csupán arra gondolunk, hogy a helyi adatközlőinkkel a magyarság helyzetét feltárni hivatott beszélgetésekbe kivétel nélkül beszüremkedett a téma: jóformán minden családban volt legalább egyvalaki, aki külföldön dolgozott. A buszállomásokról napi/heti rendszeres járatok indulnak Prágába, Varsóba, Pozsonyba. A villanyoszlopokra ragasztott színes hirdetésektől a takaros új irodákig számtalan vállalkozás toboroz kárpátaljaiakat külföldi munkára. A vízumügyintézésre szakosodott hivatalok és szolgáltatók irodái előtt tömegek gyülekeznek nyitáskor.

2018-ban kezdődött kárpátaljai szórványkutatásunk célja nem a szórványban élők migrációs sajátosságainak megismerése volt. Ugyanakkor a migráció hangsúlyosan megjelent a hétköznapi életéről készített interjúkban is, ezért mindenképp szükségét éreztük, hogy erről, a szórvány életét alapvetően meghatározó jelenségről áttekintést

² Kovály Katalin – Eröss Ágnes – Tátrai Patrik: „Hát megpróbálunk küzdeni”: átalakuló boldogulási stratégiák Kárpátalján az Euromajdan után. *Tér és Társadalom*, 2017/2. 3–22.

³ 2016-ban a International Visegrad Fund által támogatott nemzetközi kutatás keretében vizsgáltuk az Euromajdant követő társadalmi változásokat Kárpátalján (I. Eröss Ágnes – Kovály Katalin – Tátrai Patrik: *Effects of the Ukrainian crisis in Transcarpathia: the Hungarian perspective*. (CMR Working Paper Series). Warsaw: CMR, 2016. 30.). 2017-ben a Bethlen Gábor Alap támogatásával zajlott a Summa 2017 kutatás, amely a Kárpátalján élő magyar közösség fő demográfiai jellemzőiről adott áttekintést (I. Tátrai Patrik – Molnár József – Kovály Katalin – Eröss Ágnes: A kárpátaljai magyarok lélekszáma és a népesedésüket befolyásoló tényezők a SUMMA 2017 felmérés alapján. *Kisebbségi Szemle*, 2018/3. 7–31.) Mindkét kutatás során több heti terepmunkát végeztünk különböző földrajzi, társadalmi, gazdasági, közigazgatási pozícióban lévő kárpátaljai településeken. 2018-ban és 2019-ben a kárpátaljai szórvány öt kiválasztott településén végeztünk kutatást, amelynek homlokerében az asszimilációs folyamatokat és az etnikai határfenntartás-határképzés kérdéseit vizsgáltuk. A kutatásról lásd Tátrai Patrik bevezető tanulmányát jelen lapszámban. Tátrai Patrik: A kárpátaljai magyar szórvány kutatása. *Regio*. 2020/1.

nyújtunk. Ehhez a SUMMA 2017 adatait és a szórványkutatás során készített interjúinkat, terepi tapasztalatainkat használtuk fel. Az írás fókuszában mégsem a migrációban résztvevők állnak. Épp ellenkezőleg: célunk azokra irányítani a figyelmet, akik helyben maradtak. Ők voltak a helyi adatközlőink, akik sokszor a családjukban egyedülként tartózkodtak otthon, akik az állandó és ideiglenes elvándorlás helyi hatásaival naponta szembesülnek, és akiknek elbeszéléséből kibontakoztak a migrációs történetek. Közülük sokan személyesen is megtapasztalták korábban a külföldi munkavállalás világát. Ennek a vándorlásban sok szálon érintett, de otthon maradt közösségnek a bemutatása mindezekig igen korlátozott figyelmet kapott a magyar nyelvű szakirodalomban. Kárpátalja vonatkozásában a tanulmány elsőként tesz kísérletet az aktuális kép felvázolására.

A tanulmány a következő kérdésekre keresi a választ: melyek a kárpátaljai magyar szórvány migrációjának fő jellemzői a tömbhöz képest? Kik alkotják a szórványban az otthon maradt közösséget? Hogyan hat az intenzív migráció az otthon maradt családok és a települések, a közösség hétköznapjaira és életszervezésére?

A tanulmány három fő részből áll. A terepek és a módszertan bemutatását követően elsőként a SUMMA 2017 kutatásban nyert adatok alapján kívánunk képet adni arról, hogy mi jellemzi a kárpátaljai szórványmagyarság vándormozgalmát. Ezt követően áttekintést nyújtunk a migráció otthon maradt közösségekre gyakorolt hatásáról szóló nemzetközi és az Ukrajnával foglalkozó angol nyelvű szakirodalomról. A tanulmány harmadik része arra vállalkozik, hogy tereptapasztalatink alapján röviden bemutassa, hogy kik alkotják a helyben maradt népséget.

A vizsgálati terepek és a módszertan bemutatása

A tanulmány gerincét adó interjúk két egymást követő évben, 2018-ban és 2019-ben készültek három olyan terepen, amely a kárpátaljai magyar szórvány területi szempontú vizsgálatában három típust testesít meg.⁴ *Ungvár*, a megyeszékhely a településhierarchiában betöltött szerepéből fakadóan is mind intézményi ellátottság (oktatási, vallási, kulturális), mind

⁴ Bővebben a terepek kiválasztásáról lásd ebben a számban Tátrai Patrik: A kárpátaljai magyar szórvány kutatása. *Regio*. 2020/1.

munkahelyek tekintetében a megye egyéb részeihez képest kedvezőbb helyzetben van. Azonban a határ közelsége miatt innen is sokan érintettek a cirkuláris munkamigrációban és az oktatási migrációban. 2001-ben Ungváron 8124 fő vallotta magát magyar anyanyelvűnek és 7972-en (a város lakosságának mintegy 7%-a) magyar nemzetiségűnek, míg a SUMMA 2017 kutatás alapján a magyarok száma 5500 fő volt.⁵

A Nagyszőlősi járásban található *Gödényháza*, amely a szomszédos Tekeházával alkot egy közigazgatási egységet, központi funkciókkal, oktatási-nevelési intézményekkel egyáltalán nem rendelkezik. A korábban földművelésből, fazekasságból élő lakosok jó része a szocializmus időszakában a helyi kolhozban dolgozott, vagy Nagyszőlőstre ingázott. A rendszerváltást követően, a kolhoz felosztása után a helyi lehetőségek beszűkültek, a földművelést csak kevesen folytatták. Jelenleg munkalehetőség a közeli Nagyszőlősön adódik, ahová az üzemek által biztosított buszokkal vagy a reggel közlekedő iskolabusszal lehet eljutni, de nagyságrendekkel többen választják a külföldi munkavégzést. A faluban egy bolt működik, posta vagy egyéb közszolgáltatás nincs. 2001-ben az 592 állandó lakos 41%-a vallotta magát magyarnak. 2017-es felmérésünk szerint az akkorra 417 főre apadt lakónépesség 35%-át képezték magyarok.⁶

A Rahói járásban fekvő *Gyertyánliget* zsákfalu, amely közúton csupán a 12 kilométerre fekvő Nagybocksó felől közelíthető meg. Mindkét település életét meghatározta a 18., illetve a 19. században telepített nehézipar, amely családok generációi számára biztosított megélhetést és kiszámítható életpályát. A Szovjetunió felbomlását követően az üzemek pár éven belül bezártak. A munka nélkül maradt férfiak és nők külföldön kerestek megélhetést, túlnyomórészt Csehországban. Gyertyánligeten két ukrán mellett egy katolikus magyar óvoda és egy általános iskola működik. Az oktatási intézményeken kívül helyben a hét három napján üzemelő posta, az erdészet és a néhány családi tulajdonú bolt kínál munkalehetőséget. 2018-ban teljesen megszűnt a helyközi tömegközlekedés, vagyis még a Nagybocksóra való bejutás is csak egyénileg (stoppolással, bérelt autóval, kerékpárral) oldható meg, amely anyagilag is rendkívül

⁵ Tátrai és tsai, 2018. 27.

⁶ Tátrai és tsai, 2018. 28.

megterhelő.⁷ A helyi ukrán/ruszin többség mellett a magyarok száma a legutóbbi népszámlálás szerint 491 fő, aránya 14,5%-re tehető a 3392 lakosú községben. A SUMMA 2017 felmérés 441-re becsülte a magyarok számát.⁸

2018-ban összesen 78 félig strukturált interjút rögzítettünk, ebből 26-ot Ungváron, 29-et Gödényházán és Tekeházán, 23-at Gyertyánligeten és Nagybocksón. 2019 szeptemberében további hét félig strukturált és életútinterjú készült Gyertyánligeten hólabda módszerrel. Az egyházi vezetőkkel, politikusokkal készült strukturált, félig strukturált elitinterjúk mellett, főként a két kisebb településen, a helyi magyar közösség meghatározó tagjaival, véleményformálóival rögzített beszélgetések személyes életút- és családtörténeti interjúk is egyben. A terep sajátossága, hogy az aktív korú férfiak túlnyomó többsége külföldön tartózkodik, így csak azokat tudtuk megkérdezni, akik terepmunkánk időpontjában épp otthon tartózkodtak, és vállalkoztak a beszélgetésre.

Fontosnak tartjuk hangsúlyozni, hogy az általunk vizsgált települések mindegyike sajátos migrációs mintázatokkal rendelkezik.⁹ Az alább bemutatandó általános folyamatok mögött számítalan egyéni-családi történet létezik, amelyek állandó változásban vannak belső és külső tényezők függvényében, ezért munkánkat pillanatfelvételnak tekintjük, szükségeszerű általánosításokkal.

⁷ 2019-ben egy útra a Gyertyánliget–Nagybocksó fuvar 30 hrvinya volt, de Rahóra már 100 hrvinyát kérnek. Összehasonlításképp: egy átlagos nyugdíj Gyertyánligeten (és Kárpátalján) 1500 hrvinya.

⁸ Tátrai és tsai, 2018. 28.

⁹ Vö. Toma Stefánia – Fosztó László: Returnees and their neighbours: migration of the Romanian Roma, networks, social distance, and the local development. *Review of Sociology*, 2018/4. 37–60.

Migráció a kárpátaljai szórványból a statisztikai adatok és a tereptapasztalatok tükrében

A kelet-ukrajnai konfliktussal összefüggő politikai-gazdasági válság a kárpátaljai magyarság migrációs aktivitását is megnövelte. A SUMMA 2017 felmérés alapján a külföldre áttelepülő magyarok száma 2014-től kezdve megugrott, valamint a – már korábban is igen jelentős – ideiglenes migráció volumene is nőtt.¹⁰

A kárpátaljai magyar szórványok migrációjának vizsgálatakor a következőket feltételeztük: (1) mivel a szórványban élő magyarok kapcsolathálójában nagy súlyt képviselnek a többségiek, migrációs stratégiáik is a többségi ukránokéhoz hasonlóan alakulnak; (2) ugyanakkor a meglevő magyar hálózatokon keresztül is jelentős a kiáramlásuk.¹¹ E két tényező következtében úgy gondoltuk, hogy (3) a szórványt a tömbhöz viszonyítva magasabb kivándorlási értékek, (4) valamint a tömbtől eltérő célországok jellemzik. A SUMMA 2017 adatai alapján mindez a mobilitás elsősorban a külföldre irányuló kitelepedésben tükröződik látványosan,¹² míg az ideiglenes migráció hasonló arányban érintette a szórványt, mint a tömböt: a szórvány lakosságának 77,8%-a volt távol 2016-ban legalább egy hónapig, szemben a tömb 78,4%-ával.

Terepbejárásunk során elhagyott, üresen álló vagy eladónak jelölt házakat leginkább Gődényházán találtunk, míg Gyertyánligeten új építkezéseket és számos felújított házat is láthattunk. Mindkét településen úgy nyilatkoztak, hogy évente 2-5 magyar család települ ki részben vagy egészben, de interjúink is azt erősítették meg, hogy inkább az időszakos, cirkuláris, nemenként és korcsoportonként szelektív vándorlás a jellemző e falvakban.

A szórványban valamivel magasabb a nők munkavállalói migrációs aktivitása: az ideiglenesen külföldön tartózkodók 42,4%-át teszik ki, szemben a tömb 40,2%-os mutatójával. Míg a férfiak ideiglenes migrációja 20 éves koruktól kezdődően 60 éves korig

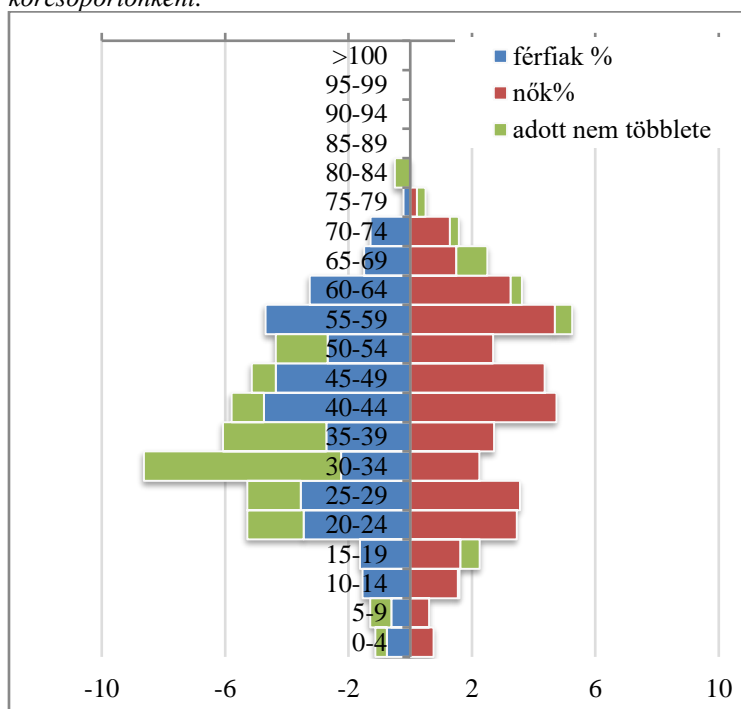
¹⁰ Tátrai Patrik – Molnár József – Molnár D. István – Kovály Katalin – Eröss Ágnes – Ferenc Viktória – Rákóczi Krisztián: A migrációs folyamatok hatása a kárpátaljai magyarok számának alakulására. *Metszetek*, 2018/1. 5–29.

¹¹ Vö. Kiss Tamás: Demográfiai körkép. A kisebbségi magyar közösségek demográfiai helyzete a Kárpát-medencében. *Educatio*, 2012/1. 24–48.

¹² L. Tátrai és Molnár tanulmányát jelen lapszámban.

bezárólag egyenletesen magas, addig a nők esetében korcsoportonként hullámzó a migrációs aktivitás, amely vélhetőleg igazodik a gyermekvállaláshoz, majd a későbbiekben a nagyszülői szerephez. Az idősebb korosztályok esetén a huzamosabb külföldi tartózkodást feltehetően nem elsősorban a munkavállalás, hanem egyéb célok, például a már áttelepedett gyerekeknek való segítségnyújtás (például az unokákról való gondoskodás) magyarázza (1. ábra).

1. ábra: A 2016-ban legalább egy hónapot külföldön tartózkodók korfája a kárpátaljai magyar szórványban, nemenként és 5 éves korcsoportonként.

Forrás: SUMMA 2017. Szerkesztette Molnár József.

A célországokat tekintve is számottevő különbségeket találunk tömb és szórvány között. Magyarország részesedése mind az állandó, mind az ideiglenes migrációt tekintve jóval magasabb a tömbben. Bár

a szórványban is Magyarország a legnépszerűbb célpont, mégis valamivel gyakrabban választanak távolabbi országokat, illetve a szláv nyelvű országok (például Csehország, Lengyelország, Szlovákia, Oroszország) részesedése is magasabb – igazodva a többségiek migrációs célpontjaihoz (1. táblázat).

1. táblázat: Az állandó és ideiglenes migráció célországai a kárpátaljai magyar tömbben és szórványban (%)

Célország	állandó migráció		ideiglenes, összesen		ideiglenes, férfiak		ideiglenes, nők	
	tömb	szórvány	tömb	szórvány	tömb	szórvány	tömb	szórvány
Magyarország	88,8	55,8	64,5	61,9	61,1	54,6	69,5	71,8
Csehország	2,0	11,9	22,4	22,2	23,6	25,7	20,7	17,5
Németország	2,2	6,5	5,8	5,6	6,7	7,5	4,6	2,9
Nagy-Britannia	4,0	6,1	1,3	2,2	1,5	2,7	1,2	1,6

Forrás: SUMMA 2017 adatai

Az adatelemzés mellett interjú tapasztalataink is megerősítették, hogy a szórványban élők között Csehország, illetve az egyéb nyugat-európai országok a népszerűbb célpontok. Beszélgetéseink alapján sokan osztálytársak, barátok, szomszédok révén jutnak el első külföldi munkahelyükre. Tekintve, hogy a szórványban sokkal nagyobb felületen érintkezik a helyi magyarság a többségi társadalommal, jellemzőek az etnikailag vegyes barátságok, így az itteni magyarok az ukránok migrációs hálóira csatlakozva vállalnak külföldi munkát. Ekképpen az általunk vizsgált terepeken, de különösen Gyertyánligeten, Csehország volt az elsődleges munkavállalási célpont a magyarok körében. A migrációs hálózatok mellett ebbe az irányba hat az ott elérhető, magyarországinál magasabb bérszínvonal és (a tömbhöz képest) magabiztosabb ukrán nyelvtudás és szláv nyelvi kompetenciák.

A migrációban résztvevők vizsgálata egyben rávilágít arra is, hogy kik hiányoznak otthonról. Egyrészt egyre több család telepedik át a határ túloldalára véglegesen, aminek eredménye a települések

lakosságának csökkenése, elöregedése. Másrészt hiányoznak a munkaképes korú férfiak, akik a munkamigrációban részt vevők zömét alkotják. Bár a nők körében is viszonylag magas a külföldi munkavállalás, a helyi társadalmi normák és a hagyományos nemi szerepeknek megfelelő munkamegosztás továbbélése¹³ (férfi a kenyérkereső, nő a háztartásvezető és családgondozó) miatt mégis főként ők vannak jelen a vizsgált terepeken.

A migráció hatása a kibocsátó társadalomra

A szakirodalom sokrétűen dolgozza fel a migráció hatásait az otthon maradt közösségekre, amelyeket alapvetően két nagy kategóriába: a gazdasági és a társadalmi következmények közé sorolhatunk. Természetesen ezek nem választhatók élesen szét, hiszen kölcsönös kapcsolatban állnak és alakítják egymást.

A gazdasági következmények tárgyalásakor kiemelt figyelem hárul a hazautalásokra, amely összegek egyrészt közvetlenül segítik a likviditási problémák megoldását a családok és közösség szintjén, de egyes országokban a nemzetgazdaság számára is jelentős forrást biztosítanak. Ugyanakkor a migráció elszívhatja a munkaképes fiatalokat, ami akár már rövidtávon is súlyos kihívást jelenthet a kibocsátó régió munkaerőpiacán. A szakemberek, egészségügyi alkalmazottak, orvosok és egyéb, magasan képzettek elvándorlása komolyan károsíthatja a kibocsátó társadalmat, strukturális és területi egyenlőtlenségeket (f)okozva. Az általunk vizsgált terepeken már jelentkezett a szerkezeti munkaerőhiány, mind az ipar, mind a közszolgáltatások (oktatás, egészségügy) terén. Utóbbi esetében az a magyarországi nemzetpolitikai intézkedés sem tudta ellensúlyozni a folyamatot, amely fizetéskiegészítést biztosít azoknak, akik a magyar közösséggel magyar nyelven foglalkoznak.¹⁴ A falusi és városi szórványtelepüléseket egyaránt súlyosan érinti a pedagógushiány, mivel a szórványban a magyar tanítási nyelvű iskolák olyan pedagógust tudnak alkalmazni, aki az államnyelvet is magas szinten

¹³ Lásd erről részletesen Dickinson, Jennifer: Gender, work and economic restructuring in a Transcarpathian (Ukraine) village. *Nationalities Papers*, 2005/3. 387–401.

¹⁴ Tátrai, Patrik – Erőss, Ágnes – Kovály, Katalin: Kin-state politics stirred by a geopolitical conflict: Hungary's growing activity in post-Euromaidan Transcarpathia, Ukraine. *Hungarian Geographical Bulletin*, 2017/3. 203–218.

beszéli. Így azok, akik Magyarországon vagy a magyar nyelvű (tanár)képzést nyújtó ungvári vagy beregszászi felsőoktatási intézményekben végeztek, a szórványban akkor jöhetnek számításba utánpótlásként, ha magabiztos ukrán nyelvismerettel is rendelkeznek.

A migráció társadalmi következményei igen sokrétűek. Ezek közül is kiemelkedik annak a vizsgálata, hogy a migráció hogyan hat a családok életére. A szülő(k) távollétének a gyermekek pszichoszociális fejlődésére gyakorolt hatásáról, illetve a transznacionális gondoskodási láncok¹⁵ kialakulásáról, az ápolás és gondoskodás megszervezésének határokon és generációkon átívelő, társadalmi nem szerepekre érzékeny mintázatairól egyre növekvő számú kutatás lát napvilágot.¹⁶

Az Ukrajnával foglalkozó nemzetközi szakirodalomban nagy figyelem hárul a migrációban részt vevők demográfiai jellemzőire, vagy az ukrain migránsok útkeresésére, integrációjára, alkalmazkodására a befogadó társadalomban.¹⁷ Jóval kevesebb

¹⁵ Blaskó Zsuzsa: Transznacionális családok, hátrahagyott gyerekek Dél- és Kelet-Európában. *Socio.hu*, 2016/1. 71–88; Váradí Monika Mária: Elméleti kaleidoszkóp – a migrációs tapasztalatok értelmezési lehetőségei. In: Váradí Monika Mária (szerk.): *Migráció alulnézetből*. Budapest: MTA KRTK RKI – Argumentum Kiadó, 2018. 13–42.

¹⁶ Bastia, Tanja: Women's migration and the crisis of care: grandmothers caring for grandchildren in urban Bolivia. *Gender and Development*, 2009/3. 389–401.; Parreñas, Rhacel Salazar: Transnational Fathering: Gender Conflicts, Distant Disciplining and Emotional Gaps. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 2008/7. 1057–1072.; Parreñas, Rhacel Salazar: *Children of Global Migration. Transnational Families and Gendered Woes*. Stanford: Stanford University Press, 2005.; Pantea, Maria-Carmen: Grandmothers as main caregivers in the context of parental migration. *European Journal of Social Work*, 2012/1. 63–80.; Fiałkowska, Kamila: Remote fatherhood and visiting husbands: seasonal migration and men's position within families. *Comparative Migration Studies*, 2019/2. <https://org/10.1186/s40878-018-0106-2>.

¹⁷ Keryk, Myroslava: 'Caregivers with a Heart Needed': The Domestic Care Regime in Poland after 1989 and Ukrainian Migrants. *Social Policy and Society*, 2010/3. 431–441.; Toruńczyk-Ruiz, Sabina: Neighbourhood Ties and Migrant Networks: The Case of Circular Ukrainian Migrants in Warsaw, Poland. *Central and Eastern European Migration Review*, 2014/1. 41–62.; Kindler, Marta: *A 'Risky' Business? Ukrainian Migrant Women in Warsaw's Domestic Work Sector*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2011.; Vianello, Francesca Alice: Migration of Ukrainian Nationals to Italy: Women on the Move. In: Fedyuk, Olena

elemzés foglalkozik azzal, hogy a vándorlás hogyan érinti az otthon maradt családokat, társadalmat, holott például Libanova és Malynovska 2012-es jelentése legalább 200 ezerre becsüli azon kiskorúak számát, akiknek legalább egy szülője külföldön dolgozik. Különösen a kisvárosi és falusi terekben, ahol hiányzik a megfelelő szociális ellátóhálózat, a nagyszülők vagy idősebb családtagok felügyeletére bízott gyermekek gyakran izolálódnak vagy elhanyagolják őket.¹⁸

A hátrahagyott gyerekek kérdése átvezet az ukrainai migrációval foglalkozó szakirodalom másik nagy területére, a nők vándorlására, amely mélységesen átpolitizált téma. A gyermeküket és családjukat “elhagyó” migráns nőkről szőtt, előítéletekkel terhes beszédmódot Ukrajnában gyakran szembeállítják a családjáról gondoskodó, otthon háztartást vezető anya képével.¹⁹ Mindez kiváltképp azért visszatetsző, de legalábbis elgondolkodtató, mert a rendszerváltás után a női migránsok jelentős része épp azért vállalta a külföldi munkát, hogy azzal biztosítsa családját otthoni megélhetését, vagyis helyben, szülőföldön boldogulását.²⁰ A helyben maradás és a migrációt tehát kölcsönösen függnek egymástól: egyesek otthon maradását mások távozása (pontosabban az általuk hazautalt pénz) teszi lehetővé.

Ukrajnában, hasonlóan más térségbeli országokhoz, a szocializmus idején követendőnek tekintett kétkeresős családmódel súlyos válságba került a rendszerváltás okozta gazdasági összeomlás miatt, amely újra előhívta a korábbi, hagyományosabb, egykeresős családfenntartói mintákat. Jelentős feszültséget okozott az elképzelt modell és a valóság között, amikor a nők kerültek kenyérkeresői

– Kindler, Marta (eds): *Ukrainian Migration to the European Union*. Cham: Springer (IMISCOE Research Series), 2016. 163–178.

¹⁸ Libanova, Ella – Malynovska, Olena: *Social Impact of Emigration and Rural-Urban Migration in Central and Eastern Europe*. 2012. <https://ec.europa.eu/social/BlobServlet?docId=8821&langId=s1>

¹⁹ Fedyuk, Olena: *The Gender Perspective in Ukrainian Migration*. In: Fedyuk, Olena – Kindler, Marta (eds): *Ukrainian Migration to the European Union*. Cham: Springer (IMISCOE Research Series), 2016. 73–89; itt: 73–89.

²⁰ Morokvasic, Mirjana: ‘Settled in mobility’: engendering post-wall migration in Europe. *Feminist Review*, 2004/77. 7–25.

pozícióba.²¹ A családjuk megélhetését külföldi munkavállalással biztosítani próbáló nők migrációja ráadásul (főleg az 1990-es években) erősen stigmatizált volt: a kárpátjai Felsőapsán például általános volt az a vélekedés, hogy Csehországba csak prostituálnak mehet egy ukrainai nő.²²

Az otthon maradt közösségek vizsgálata: az értelmezési keretek rövid áttekintése

A migrációval foglalkozó kutatások sokáig figyelmen kívül hagyták annak vizsgálatát, hogy mi hat a migráció ellenében, vagy épp szól a maradás mellett, kik alkotják az otthon maradt társadalmat, és mi jellemzi az ő életüket.²³

A szakirodalom a migrációban részt nem vevő, otthon maradó közösség megnevezésére különböző kifejezéseket használ. Az egyik a hátrahagyott (“left-behind”) jelző,²⁴ amely kritikusai szerint azt sugallja, hogy az otthon maradók mintegy korlátozott cselekvési és döntési képességgel rendelkező passzív elszenvetői a migrációnak.²⁵ Mások a maradók (stayers) kifejezést használják, ami határozottan több cselekvési és döntési szabadságot tulajdonít ennek a csoportnak.²⁶ A szakirodalomban elterjedt még az immobilis

²¹ Palenga-Möllenbeck, Ewa – Lutz, Helma: Fatherhood and Masculinities in Post-socialist Europe: The Challenges of Transnational Migration. In: Kilkey, Majella – Palenga-Möllenbeck, Ewa (eds.): *Family life in an Age of Migration and Mobility. Global perspectives through the life course*. London: Palgrave MacMillen, 2016. 213–236.

²² Dickinson, 2005.

²³ Schewel, Kerylin: Understanding Immobility: Moving beyond the mobility bias in migration studies. *International Migration Review*, 2019.

<https://org/10.1177/0197918319831952>

²⁴ Toyota, Mika – Yeoh, Brenda – Nguyen, Liem: Bringing the ‘left behind’ back into view in Asia: a framework for understanding the ‘migration–left behind’ nexus. *Population, Space and Place*, 2007/3. 157–161.

²⁵ Jónsson, Gunvor: Non-migrant, sedentary, immobile, or ‘left behind’? Reflections on the absence of migration. In: Abdalla, Mustafa – Barros, Denise Dias – Berthet, Marina (eds.): *Spaces in Movement. New Perspectives on Migration in African Settings*. Köln: Rüdiger Köppe Verlag, 2014. 145–164.

²⁶ Hjålm, Anna: The ‘Stayers’: Dynamics of Lifelong Sedentary Behaviour in an Urban Context. *Population Place and Space*. 2014/6. 596–580.

kifejezés,²⁷ amely – a mobilitás/immobilitás fogalompár használataival – a migráció témáját az új mobilitási paradigma elméleti keretében értelmezi.²⁸ Mata-Codesal viszont arra mutat rá, hogy az immobilitás nagyon különböző élethelyzeteket fed le, és így elkendőz(het)ji a helyben maradás fajtái, körülményei közt meglévő néha igen jelentős különbséget. Ezért ő tanulmányaiban a ‘staying put’ kifejezést használja, amit magyarra talán helyben maradónak fordíthatnánk.²⁹

A migráció, illetve a helyben maradás közti egyéni döntéseket Carling a migrációra törekvés (aspiration) és az arra való képesség (ability) dimenziójában értelmezi. Vélekedése szerint a migráció akkor jön létre, ha az egyén törekszik a mobilitásra, és rendelkezik az ehhez szükséges képességekkel is. Amennyiben hiány mutatkozik valamelyik tényező tekintetében, akkor beszél immobilitásról, amelynek két alapvető formáját írja le. A kényszerű (involuntary) immobilitás esetén az egyén szeretne részt venni a migrációban, de erre nincs lehetősége (például nem rendelkezik vízzummal vagy elég anyagi fedezettel). Ezzel szemben az önkéntes (voluntary) immobilitás azokra jellemző, akik rendelkeznek a migrációhoz szükséges képességekkel, mégsem vágnak arra.³⁰ De Haas tanulmányában az ability helyett a capability terminust javasolta, ami az egyén nagyobb cselekvési terét sugallja.³¹ Ezt a modellt Schewel 2019-es tanulmányában kiegészítette egy negyedik lehetőséggel, amelyet beletörődőnek (acquiescent) nevez, és azokat az élethelyzeteket írja

²⁷ L. pl. Czibere Ibolya – Kovách Imre: Községekben élő immobil fiatalok. *Metszetek*, 2019/3. 3–22.

²⁸ L. erről részletesen Váradi, 2018. 20–22.

²⁹ Mata-Codesal, Diana: Ways of staying put in Ecuador: Social and embodied experience of mobility-immobility interactions. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 2015/14. 2274–2290.

³⁰ Carling, Jørgen: Migration in the Age of Involuntary Immobility: Theoretical Reflections and Cape Verdean Experiences. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 2002/1. 5–42.

³¹ De Haas, Hein: *Migration and Development in Southern Morocco: The Disparate Socio-Economic Impacts of out-Migration on the Todgha Oasis Valley*. Nijmegen: Radboud University, 2003.

le, amikor valakinek sem képessége, sem vágya nincs a földrajzi mobilitásra.³²

Schewel ugyanakkor kiemeli, hogy ezek a modellek még mindig a mobilitás szempontjából közelítenek a témához, és nem magyarázzák meg azok viselkedését, döntéseit, akik minden „racionális” érv ellenére mégiscsak immobilak maradnak, sőt, vágnak az otthon maradásra.³³ Ezért arra ösztönöz, hogy az immobilitást két perspektívából közelítsük meg: egyrészt mint a strukturális keretek által korlátozott migrációs képességek eredményét, másrészt mint a maradásra törekvést. Elemzésében kísérletet tesz arra, hogy három tényező köré gyűjtse össze azokat az érveket, amelyek saját kutatásai és az általa elemzett szakirodalom alapján a helyben maradásra, a tudatos és önként vállalt immobilitásra ösztönöznek sokakat. Az első tényezőt fordíthatjuk megtartónak (retain), amelyek a helyben maradást teszik vonzóvá az egyén számára (például a családi kötelek). A második tényezőcsoportot nevezhetjük taszítónak (repel), amelyet épp ellenkezőleg, a migráció esetleges célterületével, az ottani nehézségekkel, a várható körülményekkel kapcsolatos negatív érzelmek, vélekedések táplálnak (például a rosszabb lakhatási körülmények, a szennyezett levegő). A harmadik csoport egyfajta belső kényszer (internal constraints), amely figyelembe veszi az egyén pszichés állapotát és sajátosságait, elismerve azt, hogy sokak számára nem vonzó a mobilitás, sokkal inkább vágnak a helyben maradásra.³⁴

Az otthon maradt népesség csoportosítására mind Cohen,³⁵ mind Mata-Codesal³⁶ javaslatot tesz. Míg az előbbinél a csoportosítás szempontja a gazdasági státus a helyi közösségben (marginalizált, az átlagosan élő és a sikeres háztartások), addig az utóbbi a maradókat a

³² Schewel magyarázata szerint azért választotta az acquiescent kifejezést, mert annak latin eredetije arra utal, hogy valaki nem áll ellen a kényszernek, vagyis elfogadja a helyben maradást. L. Schewel, 2019. 8.

³³ Vö: Mata-Codesal, Diana: Is It Simpler to Leave or to Stay Put? Desired Immobility in a Mexican Village.” *Population, Space and Place*, 2018/4. <https://org/10.1002/psp.2127>.

³⁴ Schewel, 2019. 12–17.

³⁵ Cohen, Jeffrey: Migration and “Stay at homes” in Rural Oaxaca, Mexico. Local expression of global outcomes. *Urban Anthropology and Studies of Cultural Systems and World Economic Development*, 2002/2. 231–259.

³⁶ Mata-Codesal, 2018.

maradásra való szándék (aspirációk) szerint kategorizálja (vágyott immobilitás, elfogadó és véletlenszerűen maradó). Az otthon maradó társadalmat elemző tanulmányok is rávilágítanak arra, hogy az elvándorlás és a helyben maradás egymást kölcsönösen mozgásban tartó és kiegészítő, együtt és egymás kölcsönhatásában értelmezhető jelenségek.³⁷ Cohen elemzésében illusztrálja, hogy a helyben jól boldoguló családok megélhetésének is része a mobilitás: áruikat a nagyvárosban adják el, gyakran a háztartás egyes tagjai ott vállalnak bér munkát, vagy éppen a külföldön dolgozó férfiak munkacerejét pótolják helyben.³⁸ A marginalizált háztartások pedig sok esetben azért kerültek vagy ragadtak meg ebben a helyzetben, mert nem rendelkeznek elég tőkével ahhoz, hogy vállalni tudják a migráció költségét, ami korábban lehetővé tette a család egyes tagjainak helyben maradását. Mindebből a migráció és az immobilitás időbeli dinamikája is következik: az egyén és a háztartás életében is vannak/lehetnek mobil és immobil periódusok. Így tehát „az immobilitás úgy is meghatározható, mint folytonosság az egyén tartózkodási helyében egy adott időtávban. Az immobilitás soha nem abszolút, mert minden egyén mozog bizonyos értelemben mindennapi élete során; térbeli és időbeli keretekhez képest inkább viszonylagosnak tekinthető”.³⁹

Az immobilitás ezer szállal kötődik a társadalmi nemekhez (gender). A migrációval foglalkozó szakirodalom külön szeletét képezi a migráció társadalmi nemi szerepekre gyakorolt hatásának vizsgálata.⁴⁰ Az eddigi kutatások egyik megállapítása szerint a férfiak elvándorlása csupán korlátozott hatással van ezen nemi szerepek

³⁷ “Az immobilitás jelentősége csak akkor érthető meg teljes egészében, ha a mobilitással együtt értelmezzük.” L. Mata-Codesal, 2015. 2.

³⁸ Cohen, 2002.

³⁹ Schewel, 2019. 17.

⁴⁰ Fedjuk, Olena: Growing up with Migration: Shifting Roles and Responsibilities of Transnational Families of Ukrainian Care Workers in Italy. In: Kontos, Maria – Bonifacio, Glenda (eds.): *Migrant Domestic Workers and Family Life: International Perspectives*. New York: NY Palgrave Macmillan, 2015. 109–129.; Parreñas, Rhacel Salazar: The Gender Revolution in the Philippines. Migrant Mothering and Social Transformations. In: Eckstein, Susan – Najam, Adil (eds.): *How Immigrants Impact Their Homelands*. Durham: Duke University Press, 2013. 191–212.

alakulására, sőt, akár meg is erősítheti a hagyományos társadalmi viszonyokat.⁴¹ Mások arra jutottak, hogy a férfiak elvándorlása „teret biztosít a nőknek, hogy újraalakítsák a társadalmi nemi viszonyokat, növelve a döntéshozó erejüket és a javak felett gyakorolt ellenőrzést”.⁴² További példák igazolták, hogy férfi partnerük távollétében a nők nagyobb hatalommal rendelkeznek saját és családjuk ügyeinek intézésében, a döntéshozatalban. Ez a megnövekedett felelősség felruházhatja a nőket olyan többleterővel, aminek birtokában kezdeményezhetik családon és közösségen belüli pozícióik újraosztását.⁴³ Ugyanakkor fokozott stresszt is okozhat mindez, és így előfordulhat, hogy a nők mégis erőtlennek vagy eszköztelennek érzik magukat a hagyományos szerepek megváltoztatásához.⁴⁴

Az otthon maradt népesség bemutatása: kényszerek, vágyak, választások

Ebben a fejezetben arra teszünk kísérletet, hogy a három különböző méretű és eltérő helyzetben lévő településen rögzített interjúk alapján egyfajta csoportosítással áttekintést adjunk a kárpátaljai magyar szórvány otthon élő népességéről. A csoportosításban elemzési szempontként felhasználjuk a Carling, illetve de Haas által javasolt migrációra való képesség és az arra való törekvés (capability/aspiration modell) értelmezési keretét, valamint Schewel a vágyott helyben maradás/immobilitás tényezőit (megtartó, taszító, belső kényszer) elemző megállapításait.

⁴¹ De Haas, Hein – van Rooij, Aleida: Migration as Emancipation? The Impact of Internal and International Migration on the Position of Women Left Behind in Rural Morocco. *Oxford Development Studies*, 2010/1. 40–41.

⁴² Saha, Shatabdi – Goswami, Rupak – Paul, Sujit Kumar: Recursive Male Out-migration and the Consequences at Source: A Systematic Review with Special Reference to the Left-behind Women. *Space and Culture, India*, 2018/3. 40.

⁴³ Le, Jongzhong: Stayers in China's "hollow-out" villages: A counter narrative on massive rural-urban migration. *Population Space and Place*, 2018/4. 1–10. Jacka, Tamara: Left-behind and Vulnerable? Conceptualising Development and Older Women's Agency in Rural China. *Asian Studies Review*, 2014/2. 186–204.

⁴⁴ Wu, Huifang – Ye, Jingzhong: Hollow lives: Women left behind in rural China. *Journal of Agrarian Change*, 2016/1. 50–69.; de Haas – van Rooij, 2010.

1. Akik helyben jól boldogulnak

Amikor elkezdtük a beszélgetést a 30-as évei végén járó egygyermekes családanévával a rutinszerűen feltett kérdésre, miszerint van-e munkahelye, magabiztos igen érkezik válaszként. Ez önmagában is meglepő. Kisvártatva kiderül, hogy a férje is otthon dolgozik, a faluhoz közeli földjeiken. Beszélgetőtársaink közül egyértelműen az ilyen párok voltak kisebbségben, főként a falusi településeken. Ugyanakkor Ungváron több olyan házaspárral tudunk beszélgetni, akik mindketten helyben élnek és dolgoznak, és egyáltalán nem, vagy esetleg alkalmanként vállalnak külföldi munkát. Azok, akik tudják biztosítani megélhetésüket, jellemzően magasabb végzettségűek, vagy valamilyen szabadabb időbeosztást lehetővé tevő hivatással rendelkeznek.

A helyben jól boldogulók közös jellemzője, hogy kárpátaljai viszonylatban kiemelkedő, a környező visegrádi országok bérszínvonalához közelítő bejegyzett jövedelemmel, társadalom- és nyugdíjbiztosítással rendelkeznek. Ez lehetővé teszi a biztos egzisztencia kialakítását Kárpátalján hosszabb távon is. A fent idézett fiatalasszony felsővezetőként dolgozik egy külföldi tulajdonú cégnél, ami a környék egyik legnagyobb foglalkoztatója. Ő maga hatvan beosztottat felügyel. Ebbe a kategóriába sorolható az a házaspár, akik zenészként keresik kenyerüket, vagy a nemzeti válogatott kerettag sportoló is. Karriertörténetükben közös, hogy mindannyian éltek, dolgoztak vagy tanultak hosszabb-rövidebb ideig külföldön, sőt, munkájuk miatt ma is gyakran utaznak külföldre, elsősorban Nyugat-Európába. Ahogy fogalmaznak, nem tervezik a külföldre költözést, hiszen szeretnek szülőhelyükön élni, és elégedettek anyagi helyzetükkel, igényeiknek megfelelő életszínvonalon élnek.

Az otthon maradás melletti érveikben megjelenik a szülőföldhöz, annak természeti környezetéhez való ragaszkodás, legyen szó városról vagy faluról. Többen említették a maradás melletti tényezőként, hogy a nyugat-európai árakhoz képest sokkal olcsóbban hozzáférnek háztáji termékekhez, vagy saját maguk termesztik/tenyésztik az alapanyagokat.⁴⁵ A jövőbeli költözés lehetőségét nem zárják ki, de

⁴⁵ Mindez egybevág például Le eredményeivel Ge falu kapcsán, aminek helyben maradt lakói büszkék nemcsak a természeti környezetre, hanem az organikus zöldségekre, amiket maguk termelnek. Le, 2018.

nem is tervezik. Szükség esetén rendelkeznek a mozgósítható anyagi és kapcsolati tőkével. Vagyis az aspiráció/képesség modellben az önszántukból maradók táborába tartoznak, hiszen a migrációhoz szükséges képességekkel rendelkeznek, a távozásra való törekvéssel viszont (jelenleg) nem. Az otthon maradásról hozott döntésben a szülőföldön megtartó (retain) tényezők szerepe hangsúlyos (mint a természeti környezet).

2. A hibrid stratégiát alkalmazók

A hibrid stratégiát azok alkalmazzák, akik Kárpátalján alkalmazásban állnak ugyan, de a bérüket időszakos külföldi munkavállalásból nyerhető jövedelemmel egészítik ki. Így helyben maradásukat a saját vagy a háztartás egyéb tagjának külföldi munkavállalása, időszakos távolléte teszi lehetővé. Az állami, tanácsi alkalmazásban álló pedagógusok, egészségügyi alkalmazottak, a közigazgatás szerveinél dolgozók, erdészek, rendőrök, tűzoltók és egyéb közszolgáltatásban dolgozók alkotják ennek a csoportnak a nagy részét. A közalkalmazásban állók gyakran valamilyen időszakos mellékkeresettel igyekeznek kiegészíteni jövedelmüket. Ez lehet külföldi időnyomunka a nyári hónapokban, de a határhoz közeli településeken előfordul ingázás is magyarországi másodállásba. Az is bevett gyakorlat, hogy a házaspár egyik tagja vagy más családtag külföldi munkát vállal, így a kettő együtt biztosítja a család megélhetését. Ebbe a csoportba sorolhatók a szalagmunkások, a beosztottak, az alkalmazottak is, akik valamilyen cégnél, vállalatnál állnak foglalkoztatásban.

Az egyes foglalkoztatási csoportokban mutatkozó súlyos munkaerőhiány kikényszerítette a bérek emelkedését és egyéb juttatások (például útiköltség-térítés) bevezetését Kárpátalján. A főként könnyűiparban és feldolgozóiparban elérhető fizikai munkával már megkereshető a helybeli megélhetést biztosító jövedelem. Amíg Ungváron és a Nagyszőlős vonzáskörzetébe tartozó Gódnéyházán azt hallottuk, hogy az emelkedő bérek miatt érdemes megfontolni az otthonmaradást, addig ebből a bizakodó hangulatból a periférikus fekvésű, új beruházással nem rendelkező Gyertyánligeten semmit nem érzékelünk.

Ez a hibrid stratégia párhuzamba állítható mind Cohen, mind Le hasonló, a megélhetésben a migrációt az otthon elérhető (részben a

jelentős migráció okozta kereslet miatt megtérülő) munkával vegyítő, vagy otthon állást/pozíciót halmozókra vonatkozó megállapításaival.⁴⁶ Fontos megemlíteni, hogy ez a hibrid stratégia alapvetően családi/háztartási szinten szerveződik, ahol a családtagok rendszeres külföldi munkavégzése az otthon maradást szolgálja. Jellemzője, hogy rugalmasan változik az, hogy ki, mikor, mennyi időre és hol vállal (kiegészítő) külföldi munkát. Ebben a csoportban lebetgetik az átköltözést, a szülőföld elhagyásának lehetőségét, amelynek számos oka van: a család egyben tartásának vágya, a külföldön elérhető magasabb életszínvonal, vagy épp az élet jobb tervezhetősége, főleg az ukrainai/kárpátaljai, kiszámíthatatlannak ítélt viszonyokkal szembeállítva. Visszatartó tényezőként (repel) említik az idős, ápolásra szoruló rokonok mellett például a kárpátaljai ingatlanok nagyon nyomott árát, amelynek eladása nem fedezi egy ingatlanvásárlás árát nyugatabbra.⁴⁷

Az esetleges elvándorlásról meghozandó döntést könnyíti, hogy a szórványban élő magyarok közül is sokan rendelkeznek magyar állampolgársággal, vagyis vándorlásuknak (elvileg) nem szabnak gátat olyan strukturális adottságok, mint a más esetekben gyakran hivatkozott szigorú vízumpolitikák.⁴⁸ A migrációra való képességet (capability) viszont korlátozzák például az ingatlanpiaci egyenlőtlenségek. Ebben a csoportban tehát családi/háztartási stratégiaként működik a mobilitás/immobilitás. Számtalan külső, strukturális, illetve egyéni-családi tényező függvényében egyaránt megfigyelhető a mobilitásra és az immobilitásra való törekvés.

3. A hátrahagyottak: idősek és gyermekek

Az otthon élő népesség igen jelentős hányadát (elsősorban a falusi terekben) a gyermekek/kiskorúak, illetve az idősek teszik ki. Az aktív korúak tartós távolléte ezt a két, gondoskodást igénylő korcsoportot

⁴⁶ Le, 2018. 7.; Cohen, 2002. 242.

⁴⁷ Hasonló okokat tárt fel Nagy Terézia a vidéki fiatalok kapcsán Magyarországon. L. Nagy Terézia: Itt lehet vagy kell maradni? Mobilitástörténetek. *Metszetek*, 2019/3. 86–100.

⁴⁸ Horvath, K. – Amelina, A. – Peters, K.: Re-thinking the politics of migration. On the uses and challenges of regime perspectives for migration research. *Migration Studies*, 2017/3. 301–314.

különösen érzékenyen érinti, megnövekedett terhet ró rájuk mind fizikai, mind mentális értelemben.

a) A gyermekek és fiatalok

A „hátrahagyott” (“left-behind”) kategória talán leginkább ennek a korcsoportnak a helyzetére vonatkozatható. Adatközlőink szerint az egyik, olykor mindkét szülő külföldi munkavállalása idején a gyermekeket jellemzően a nagyszülők gondjaira bízzák. A pedagógusok elmondása szerint az újabb és újabb turnusokban külföldre utazó szülők távozását – életkortól függetlenül – stresszként élik meg a gyerekek,⁴⁹ ami étvágytalanságban, a csoporttól való elzárkózásban, de akár fiziológiai tünetek (láz) formájában is megnyilvánulhat.

Elsősorban a kamasz korcsoportban a tanulmányi eredmények romlása mellett komoly problémát jelent az iskolakerülés, az alkohol és a droghasználat, utóbbi kezelésére semmilyen eszköz nem áll rendelkezésre, sem strukturális ellátórendszer, sem anyagi források tekintetében.⁵⁰ A nagyszülők gyakran késve veszik észre az unoka viselkedésében bekövetkezett változást, és sikertelennek bizonyulnak a nézeteltérések kezelésében.

⁴⁹ Blaskó, 2016. Németh Krisztina többek között gyermekrajzok elemzésével kutatta, hogy hogyan érinti a határon átívelő vándorlás a gyermekeket. Ezen rajzok vizsgálatokor is felmerült, hogy a gyerekeknek komoly mentális nehézséget okozott a migráció, legyen szó az új környezetbe való beilleszkedésről, vagy a szülő távollétéről. L. Németh Krisztina: Kiköltöző és otthon maradó gyerekek. A transznacionális migráció gyerekperspektívából. In: Váradai Monika Mária (szerk.): *Migráció alulnézetből*. Budapest: MTA KRTK RKI – Argumentum Kiadó, 2018. 170–198.

⁵⁰ Jennifer Dickinson már 1995-ös terepmunkája idején beszámolt a gyermekek körében, a szülők távolléte egyenes következményeként megjelenő deviáns viselkedésminták terjedéséről és az azt kezelni hivatott ellátóhálózat teljes hiányáról. L. Dickinson, 2005. 392–393. Mindenképp figyelmeztető jel, hogy több mint két évtized múltán sem történt semmi előrelépés ezen a téren, továbbra sem működik szociális ellátóhálózat vagy jelzőrendszer, amely közbelépne és kezelné a krízishelyzetet. Másrészt a közösségek ilyen magára hagyottsága létrehoz egyfajta közösségi szolidaritást is. Erre jó példa Gyertyánliget, ahol a helyi magyar óvodában naponta húsz gyermek kap ingyen ebédet, akiről a helyiek tudják, hogy szüleik vagy teljesen elhagyták őket, és/vagy a nagyszülő nem gondoskodik róluk megfelelően.

Egy gyertyánligeti középkorú házaspár esetét idéznénk fel. A férj a helyi gyár bezárása óta, tehát több mint húsz éve dolgozik Csehországban. Felesége a nagyszülőkkel egy háztartásban él, és itt nevelte fel fiúkat. Amikor a fiú elérte a 14 éves kort, a házaspár úgy döntött, hogy a jövőbeni egyetemi tanulmányi költségek előteremtéséhez a feleség külföldi munkával megszerezhető bérére is szükség van, aki így követte férjét Csehországba. Úgy döntöttek, hogy a fiút megóvják az idegen környezetben rá váró kihívásoktól (új nyelv, új iskola), és a nagyszülők gondjaira bízták, akikkel tehát születése óta egy fedél alatt élt. Pár hónap múlva a fiú tanulmányi eredményei leromlottak, hamarosan lógni kezdett az órákról. Sem a pedagógusok, sem a nagyszülők nem tudták kezelni a helyzetet. A szülők felülbírálták korábbi elképzelésüket, és a következő tanévre magukkal vitték a fiukat is, aki hamar megtalálta a helyét az új országban, szülei oldalán.

Ezzel a korosztállyal nem beszélgettünk, így nincs rálátásunk arra, hogy ők hogyan látják saját helyzetüket és lehetőségeiket. A szülőkkel készült interjúk alapján a gyerekeket jellemzően nem vonják be a migrációról hozott döntésbe, vagyis döntéshozatalai képességük több mint korlátozott.

b) Az időskorúak

Az idősek, nyugdíjasok fontos pillérei a családok és a helyi közösség életének. Egyrészt az egyik vagy mindkét szülő tartós távolléte esetén a nagyszülők, elsősorban a nagymamák kerülnek újra gondozói szerepkörbe. A migrációra alapozott családi megélhetési stratégiákban a helyben maradó idős családtagok biztosítják a külföldi munkavállalás háttérét.

Másrészt azt tapasztaltuk, hogy az idősebbek a település közösségi életének szervezésében is gyakorta aktívan részt vesznek. Terepmunkánk során jellemzően ennek a generációnak a tagjai jelentették számunkra a kulcsot: közülük kerültek ki beszélgetőtársaink, informátoraink, akik sokszor valamilyen hivatalos pozícióval is rendelkeztek (például falusi elöljáró, helyi KMKSZ elnök, civil szervezet vezetője). Fontos megjegyezni, hogy az általunk vizsgált két falusias közösségben a nők aktivitása messze felülmúlta a férfiakét. Ez magyarázható egyrészt demográfiai okokkal (így a férfiak korábbi halálozásával). Másrészt annak is lehet szerepe, hogy

a férfiak immár a több évtizedes külföldi munkavállalás nyomán kiszakadtak a helyi közösség életéből, így a település ügyes-bajos dolgainak intézését a helyi viszonyokkal tisztában lévő, otthon maradt nők vették át, szükségképpen vagy ambícióból. Elmondható tehát, hogy a migráció nyomán kialakuló „hiányos” helyi közösségekben az otthon maradó idősekre nemcsak a családoknak, hanem a közösségnek is szüksége van, akiknek így lehetőségük és terük is nyílik a cselekvésre, a helyi viszonyok alakítására.

Végül megjegyeznénk, hogy időszakosan az idősek maguk is aktívan részt vesznek a vándorlásban. Terepmunkánk során esetenként azért nem tudtunk a nyugdíjas házaspár mindkét tagjával beszélgetni, mert a házastárs épp Magyarországon tartózkodott. Ennek egyik magyarázata, hogy a szovjet-magyar államszerződésben garantált magyarországi nyugdíjra akkor jogosultak, ha igazolni tudják, hogy életvitelszerűen Magyarországon tartózkodnak. Sokkal gyakoribb a már külföldre költözött családtagok meglátogatása, az ottani rokonok beteggondozása vagy időszakosan az unokákról való gondoskodás.

Megállapítható, hogy az idős generáció helyben maradása (vagy alkalmankénti vándorlása) a migrációra alapozott családi megélhetési stratégiákba ágyazódik; a fiatalabb családtagok mobilitásához szükséges az idősek (és a gyermekek) immobilitása. Az otthon élő idősek a települési közösség összetartásában is kulcspozícióba kerültek. Amennyiben törekednek rá (vagyis kellő aspirációval rendelkeznek), cselekvési területet képesek tágítani mind családjuk, mind a közösség vonatkozásában.

4. A férfiak, akik helyben maradtak (vagy hazatértek)

Az aktív korú, munkaképes férfiak jelentős része külföldön dolgozik, amely a migráció kultúrájának helyi normái szerint elfogadott, sőt, más megélhetési lehetőség híján, elvárt.⁵¹ Van

⁵¹ Mata-Codesal, 2015.

azonban az aktív korú férfiaknak egy másik csoportja, akik helyben élnek és a családjuk és/vagy a közösség életében, tevékenységeiben részt vesznek, dolgoznak, a közösség megbízhatónak tartja őket. Sok esetben itt olyan középkorú férfiakra gondolhatunk, akik tanult szakmával és munkahellyel rendelkeztek, azonban a rendszerváltással ezt elvesztették. Családjuk megélhetését jellemzően külföldi munkákkal igyekeztek biztosítani, azonban egy idő után hazatértek. A hazatérésről ők döntöttek, és előfordult, hogy ezzel a családjuk neheztelését is kiváltották.

Ezek a férfiak a közösség és a családok szempontjából különösen értékesek. Tekintve, hogy nagyon kevés munkaképes férfi tartózkodik otthon, ők azok, akik nemcsak a saját családjukban, hanem az egész faluközösségben többszörös feladatot látnak el. Egyik interjúalanyunk egészen a rendszerváltásig magas beosztásban dolgozott a helyi gyárban. A gyár végóráiban is kitartott, ameddig lehetett, dolgozott, bármilyen pozícióban. Vállalt ugyan idénymunkát Magyarországon több turnusban, azonban soha nem tervezte az áttelepülést. Immár több mint tíz éve a helyi óvodában dolgozik mindeneként: fát vág, építkezik, ezermesterként minden házkörüli dolgot megjavít, fuvarozza a falubelieket orvoshoz, buszhoz, vonathoz, intézi a beszerzést és bevásárlást. A helyi magyar közösség számára munkája nélkülözhetetlen, szinte állandó készenlétben él. Gődényházáan az otthon lévő férfiak segédkeznek minden nehéz fizikai munkában, úgy mint fűnyírás, a temető és a templomkert gondozása. Munkájukra a közösségnek elengedhetetlen szüksége van.

Elbeszélésükben közös, hogy számukra soha nem volt kérdés, hogy szülőföldjükön szeretnének élni, csak kényszerből hagyták el azt. Vagyis megvolt ugyan a képességük, de nem törekedtek a migrációra, azt kényszerként élték meg. Hasonlóság fedezhető fel e férfiak és az első csoportba sorolt, otthon jól boldogulók között abban a tekintetben, hogy ők is rendelkeznek külföldi munkatapasztalattal, és tudatos döntést hoztak arról, hogy otthon maradnak/visszatérnek. Viszont a vágyott immobilitás⁵² (anyagi) feltételeit csak jelentős munkaterhelés, több munkahely és a család mellett a közösség érdekében is végzett, sokszor fizetés nélküli tevékenységek árán tudják biztosítani. Ezzel a sokszoros leterheltséggel tudják igazolni, a helyi közösség szemében mintegy „megváltani” az

⁵² Mata-Codesal, 2018.

otthonmaradásukat. A vágyott helyben maradásukról beszélve a Schewel által felvázolt tényezők közül mindhárom visszaköszön az interjúkban. Jellemzően nagyvárosokba mentek dolgozni, amivel nem tudtak megbarátkozni (repel, vagyis taszító tényező). Ragaszkodnak a szülőföldhöz, azon belül is elsősorban a szülőfalujukhoz (retain, vagyis megtartó tényező) és nem szerettek volna a családtól, barátoktól tartósan távol élni (internal constraints). További megtartó tényezőként említhető, hogy a helyi közösség hasznos és elismert tagjai, tisztelet és megbecsülés övezi őket.

5. A nők, akik helyben maradtak

Talán legizgalmasabb terepi felfedezésünk az volt, hogy mindkét falusias településen, de Gódenyházán kimondottan azt láttuk-hallottuk, hogy a nők alkotják az otthon élő népesség túlnyomó többségét. Hasonlóan az idősek fentebb bemutatott csoportjához (3b), az otthon maradt nők külföldön dolgozó férfi családtagjaik (férjek, fiak, apósok) háterszágai: nevelik a gyerekeket, unokákat, gondoskodnak az idős szülőkről, ellátják a ház körüli munkákat, háztájit tartanak. Akad, aki emellett (legális vagy illegális, alkalmi) munkát is vállal a közelben. Az így elérhető alacsony kereset azonban legfeljebb kiegészítés lehet a családi kasszában a házastárs külföldön megkeresett jóval magasabb fizetéséhez képest. Azok az asszonyok, akikkel mi beszélgettünk alapvetően úgy emlékeznek, hogy nem törekedtek a külföldi munkavállalásra. Továbbá a hagyományos női szerepek ellátása összhangban van a nőekkel szemben támasztott közösségi elvárásokkal, így – hasonlóan az otthon boldoguló férfiakkhoz – jó eséllyel élvezik a közösség megbecsülését, ami megtartó tényezőként ugyancsak a vágyott immobilitás irányába hat.

Kérdéses azonban, hogy mennyire lenne lehetőségük a vándorlásra. Hallottunk olyan esetet, ahol a házaspár női tagja évekig győzködte férjét, hogy költözzön az egész család Magyarországra, de nem tudta akaratát érvényesíteni (vagyis aspirációval rendelkezett, de a migrációra való képessége korlátozott volt).⁵³

⁵³ Vö. Váradi Monika Mária: Kisfalusi nők a globális gondozási piacon. In: Váradi Monika Mária (szerk.): *Migráció alulnézetből*. Budapest: MTA KRTRK RKI – Argumentum Kiadó, 2018. 122–169. A tanulmány 162–165. oldalán a szerző a

Épp emiatt érdekes, hogy Gődényházán a férfiak munkacélú vándorlása, pontosabban az, hogy nem tartózkodnak a faluban, új teret nyit(hat) a nők számára a közösségben. A férfiak távollétében a falu működtetésében egyre nagyobb szerep hárul a nőkre. Gődényháza négy előljárót delegál a községi tanácsba, közülük hárman nők. A KMKSZ helyi alapszervezetének elnöke évekig egy nő volt, aki pár éve leköszönt, és funkcióját egy helyi fiatal lánynak adta át, azonban mai napig ő hordja ki a *Kárpátalja* hetilap lapszámain. Következésképpen, ha csak egy rövid beszélgetés erejéig is, de továbbra is biztos pont, hírvivő a helyi magyarok között. A községben az utóbbi pár évben újra megrendezték az egykor híres szüreti bált, amelynek újraélesztésében egy fiatalasszony, az egyik női előljáró lánya, játssza a vezető szerepet. 2017-ben ő szervezte meg a helyi gyűjtést, amiből a faluba bevezető út egy szakaszának újraaszfaltozását fedezték. Terveiben szerepel, hogy a falu központjában fekvő egykori magyar iskola épülete melletti zöld területen sportpályát és gyermekjátszóteret alakítsanak ki. Mind a görög katolikus, mind a református gyülekezet helyben választott világi előljárói nők, ahogy a falu egyetlen közintézményének, a kultúrháznak (klubház) a vezetője is.

A férfiak távollétében a nőkre marad a közösség életének megszervezése, a közösségi szerepek és feladatok, hivatalok ellátása. Interjúalanyaink jellemzően nem úgy beszéltek ezekről a feladatokról, pozíciókról, mint az egyéni érdekérvényesítés érdekében tett tudatos lépésekről. Volt olyan, aki elmondása szerint csak „belekerült” a helyzetbe, és más jelentkező híján, a közösség érdekében vállalta a vezető pozíciót. Családi szinten is sokan inkább tehernek érezték a megnövekedett felelősségét, például amikor a gyerekek iskolai ügyeiben egy személyben kellett dönteniük.⁵⁴ Azonban beszélgettünk olyan asszonyokkal, akik tudatosan vállalták a hivatali pozíciót, céljaik és konkrét elképzeléseik vannak a falu jövőjével kapcsolatban,

korlátos emancipációról ír Hajni példáján. A kistelepülésen élő nő többször vállalt külföldi munkát, szembehelyezkedve férje akaratával, ám egy ponton túl nem tudta tovább tágítani cselekvési terét.

⁵⁴ Le tanulmányában ‘három nagy hegy’-ként hivatkozik a nők előtt ebben a helyzetben emelkedő akadályokra: ezek a komoly munkamegterhelés, a mentális stressz és az izoláció és bizonytalanság érzése, ami abból fakad, hogy egy személyben kell boldogulniuk a gyermeknevelés és idősgondozás mellett a háztáji és mezőgazdasági munkákkal is. L. Le, 2018. 6.

és ezért tesznek is. Eddigi beszélgetéseinkből az derült ki, hogy ezen asszonyok számára a vágyott mobilitás helyett az immobilitást az teszi mégiscsak elfogadhatóvá, hogy a hagyományos nemi szerepeken túl is feladatot vállalnak. Büszkéek elért pozíciójukra, amely így a helyben maradás melletti érvként, mintegy megtartó tényezővé válik/válhat a szemükben.

6. A helyi társadalom „számkivetettjei”

„Mihaszának” – ezzel a pejoratív jelzővel azokat illették beszélgetőtársaink, akik munkaképtelenek korábbi baleset vagy betegség (ideértve az alkoholizmust) következtében. Azonban kezdeti tapogatózásaink alapján azt sejtjük, hogy azok is ebbe a kategóriába sorolódnak, akik nem utaznak külföldre, hogy az ottani keresettel egészítsék ki vagy pótolják a családi bevételeket, vagyis a helyi normák szerint nem képesek a családjukról gondoskodni. Ezt a feltételezésünket erősítheti Dickinson korábbi kutatása. Fókuszcsoportos felmérésekben azt találta, hogy a külföldi munkát nem vállaló férfiakat gyakran úgy tekintik, mint akik nem tudnak gondoskodni a családjukról, vagyis az adott kontextusban normaszegők.⁵⁵ Az aspiráció/képesség modellbe átültetve, ez talán lefordítható úgy, hogy a külső közösségi értékelés szerint ezek az emberek sem törekvéssel, sem képességgel nem rendelkeznek a vándorláshoz. Ebbe a csoportba alapvetően férfiak tartoznak, de nem kizárólag: az az anya vagy nagymama is „mihaszna” lehet a közösség ítélete szerint, aki a helyi értékrendnek nem megfelelően gondoskodik a gyermekeiről és unokáiról.

⁵⁵ Dickinson, 2005.

Következtetések

Kárpátalja egyes szórványtelepülésein az utóbbi évek során végzett terepi kutatásaink arra világítottak rá, hogy a migráció mélyebb értelmezése csak akkor lehetséges, ha a vándorlást együtt vizsgáljuk az otthon maradás jelenségével. Ezért – alkalmazva Mata-Codesal hasonlatát – tanulmányukban úgy tekintettünk a mobilitás/immobilitásra, mint egy érme két oldalára, amelyek kölcsönösen feltételezik, alakítják és erősítik egymást.⁵⁶

A SUMMA 2017 adatelemzése és interjúink alapján a kárpátaljai szórványban is alapvető megélhetési stratégia jelenleg a munkacélú migráció, amelynek fő jellemzője, hogy időszakos, alapvetően az otthon maradást szolgálja, és az aktív korú férfiak mellett a nők is a tömbmagyarsághoz tartozó településeknél nagyobb arányban vesznek benne részt.

2018-ban és 2019-ben végzett terepmunkánk azt mutatta, hogy az otthon maradók társadalma a kárpátaljai szórványban igen sokszínű: eltérő életkorú, anyagi helyzetű/státusú és eltérő migrációs aspirációval és képességekkel rendelkező egyének és családok alkotják. A Carling és De Haas által bevezetett migrációs aspiráció/képesség-modell, illetve Schewel a vágyott immobilitás tényezőit elemző munkája alapján tanulmányunkban az otthon maradt társadalom hat csoportját különböztettük meg. Az egyes csoportok nem különülnek el szigorúan: például a helyben jól boldogulók (1) között sok nőt találunk, akik így az 5-ös csoportnak is részei.

Megítélésünk szerint az alkalmazott elemzési szempontok hasznosnak bizonyultak az otthon maradt társadalomról eddig összegyűjtött ismereteink rendszerezésére. Ugyanakkor rámutattak információhiányokra, különösen a vágyott immobilitás tényezőinek feltárása és a helyben maradt nők migrációs aspirációinak és az azokat korlátozó strukturális kereteknek a vizsgálata terén.

Utóbbi azért érdemel külön figyelmet, mert az általunk vizsgált falusias terekben az otthon lévő társadalom többségét nők alkotják. Ennek legfőbb oka a migráció kultúrájának Kárpátalján (is) meglévő sajátossága, amely nemcsak támogatja a férfiaknak mint családfenntartóknak a külföldi munkavállalását, hanem (ha otthon más kereseti lehetőség nincs) egyenesen el is várja tőlük.

⁵⁶ Mata-Codesal, 2015. 9.

A kárpátaljai magyar szórványban a tömbmagyar településeknél némileg magasabb arányban nők is részt vesznek, vagy életük egy korábbi szakaszán részt vettek a külföldi munkacélú migrációban. Egyesek tudatos döntést hoztak arról, hogy hazatérnek, míg mások a házastárs/család/környezet nyomásának engedve maradtak otthon. Előbbi esetben beszél a szakirodalom vágyott immobilitásról,⁵⁷ míg az utóbbit kényszerű immobilitásként írja le.⁵⁸ Az otthon maradt népesség másik jelentős hányadát a szintén nöbblettel jellemezhető idősek és a gyermekek alkotják. Amíg a gyerekek igencsak korlátozott cselekvési lehetőséggel rendelkeznek, leginkább elszenvedői a szülők távollétének, addig a nagyszülők, mint gondozók szerepe felértékelődik a családban. Az ő szerepvállalásuk nélkülözhetetlen a szülők munkacélú vándorlásának sikeréhez.

Az intenzív migráció és az egyéni-családi megélhetési stratégiák mobilitásra alapozottsága jelentős változásokat indított el az otthon maradt társadalmakban. Az egyik ilyen, amely sokkal több kutatói és szakpolitikai figyelmet érdemelne, a szülők tartós távollétének negatív hatása a hátrahagyott gyermekek pszicho-szociális fejlődésére. A másik a nők szerepének és helyzetének változása a helyi társadalmakban. Alapvetően a férfiak külföldi munkavállalása miatt a nők láthatósága, közösségi szerepvállalása megnőtt. Van, aki tudatosan vállal közösségi szerepet, más kényszerből, azonban fontos lenne vizsgálni, hogy mindez mennyiben járul hozzá a hagyományos férfi és női nemi szerepek átértékeléséhez. Hasonlóan az otthon maradt nőkhöz, a rögzült nemi szerepek és a migráció helyi kultúrája az immobil férfiakra is plusz terheket ró. Egyrészt, hogy elkerüljék a “mihasznának” bélyegzést, másrészt, hogy a közösség és a család szemében “hasznosak” legyenek, a vágyott otthon maradásért többszörös munkaterheléssel és megnövekedett közösség iránti felelősséggel fizetnek.

Eddigi vizsgálataink megerősítették, hogy a migráció alapvetően befolyásolja az egyéni, családi és közösségi életet a kárpátaljai szórványban. Tapasztalataink azt mutatják, hogy a felmérés idején otthon élők közül sokan egy korábbi életszakaszukban részt vettek a munkacélú migrációban, és a migráció lehetősége fennáll a jövőben

⁵⁷ Vágyott immobilitás: Mata-Codesal, 2018.

⁵⁸ Kényszerű immobilitás: de Haas, 2003.

is. Mindez alátámasztja a mobilitás/immobilitás ciklikusságát, valamint a migráció/otthon maradás egyéni életútban való elemzésének fontosságát.⁵⁹

Eredményeink megerősítik a migráció és a helyben maradás szoros összefüggését, amely így a kárpátaljai szörvány mindennapjainak és jövőjének továbbra is kulcskérdése marad.

Felhasznált irodalom

- Bastia, Tanja: Women's migration and the crisis of care: grandmothers caring for grandchildren in urban Bolivia. *Gender and Development*, 2009/3. 389–401.
- Blaskó Zsuzsa: Transznacionális családok, hátrahagyott gyerekek Dél- és Kelet-Európában. *Socio.hu*, 2016/1. 71–88.
- Carling, Jørgen: Migration in the Age of Involuntary Immobility: Theoretical Reflections and Cape Verdean Experiences. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 2002/1. 5–42.
- Cohen, Jeffrey: Migration and “Stay at homes” in Rural Oaxaca, Mexico. Local expression of global outcomes. *Urban Anthropology and Studies of Cultural Systems and World Economic Development*, 2002/2. 231–259.
- Czibere Ibolya – Kovách Imre: Községekben élő immobil fiatalok. *Metszetek*, 2019/3. 3–22.
- De Haas, Hein: *Migration and Development in Southern Morocco: The Disparate Socio-Economic Impacts of out-Migration on the Todgha Oasis Valley*. Nijmegen: Radboud University, 2003.
- De Haas, Hein – van Rooij, Aleida: Migration as Emancipation? The Impact of Internal and International Migration on the Position of Women Left Behind in Rural Morocco. *Oxford Development Studies*, 2010/1. 43–62.
- Dickinson, Jennifer: Gender, work and economic restructuring in a Transcarpathian (Ukraine) village. *Nationalities Papers*, 2005/3. 387–401.

⁵⁹ Schewel, 2019.; Le, 2018.

- Erőss Ágnes – Kovály Katalin – Tátrai Patrik: *Effects of the Ukrainian crisis in Transcarpathia: the Hungarian perspective*. (CMR Working Paper Series). Warsaw: CMR, 2016. 30.
- Fedyuk, Olena: Growing Up With Migration: Shifting Roles and Responsibilities of Transnational Families of Ukrainian Care Workers in Italy. In: Kontos, Maria – Bonifacio, Glenda (eds.): *Migrant Domestic Workers and Family Life: International Perspectives*. New York: NY Palgrave Macmillan, 2015. 109–129.
- Fedyuk, Olena: The Gender Perspective in Ukrainian Migration. In: Fedyuk, Olena – Kindler, Marta (eds): *Ukrainian Migration to the European Union*. Cham: Springer (IMISCOE Research Series), 2016. 73–89.
- Fiałkowska, Kamila: Remote fatherhood and visiting husbands: seasonal migration and men’s position within families. *Comparative Migration Studies*, 2019/2. <https://doi.org/10.1186/s40878-018-0106-2>
- Hjältn, Anna: The ‘Stayers’: Dynamics of Lifelong Sedentary Behaviour in an Urban Context. *Population Place and Space*, 2014/6. 596–580.
- Horvath, K. – Amelina, A. – Peters, K.: Re-thinking the politics of migration. On the uses and challenges of regime perspectives for migration research. *Migration Studies*, 2017/3. 301–314.
- Jacka, Tamara: Left-behind and Vulnerable? Conceptualising Development and Older Women’s Agency in Rural China. *Asian Studies Review*, 2014/2. 186–204.
- Jónsson, Gunvor: Non-migrant, sedentary, immobile, or ‘left behind’? Reflections on the absence of migration. In: Abdalla, Mustafa – Barros, Denise Dias – Berthet, Marina (eds.): *Spaces in Movement. New Perspectives on Migration in African Settings*. Köln: Rüdiger Köppe Verlag, 2014. 145–164.
- Keryk, Myroslava: ‘Caregivers with a Heart Needed’: The Domestic Care Regime in Poland after 1989 and Ukrainian Migrants. *Social Policy and Society*, 2010/3. 431–441.

- Kindler, Marta: *A 'Risky' Business? Ukrainian Migrant Women in Warsaw's Domestic Work Sector*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2011.
- Kiss Tamás: Demográfiai körkép. A kisebbségi magyar közösségek demográfiai helyzete a Kárpát-medencében. *Educatio*, 2012/1. 24–48.
- Kovály Katalin – Erőss Ágnes – Tátrai Patrik: „Hát megpróbálunk küzdeni”: átalakuló boldogulási stratégiák Kárpátalján az Euromajdan után. *Tér és Társadalom*, 2017/2. 3–22.
- Le, Jongzhong: Stayers in China's “hollowed-out” villages: A counter narrative on massive rural-urban migration. *Population Place and Space*, 2018/4. <https://doi.org/10.1002/psp.2128>.
- Libanova, Ella – Malynovska, Olena: Social Impact of Emigration and Rural-Urban Migration in Central and Eastern Europe. 2012. <https://ec.europa.eu/social/BlobServlet?docId=8821&langId=sl>
- Mata-Codesal, Diana: Ways of staying put in Ecuador: Social and embodied experience of mobility-immobility interactions. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 2015/14. 2274–2290.
- Mata-Codesal, Diana: Is It Simpler to Leave or to Stay Put? Desired Immobility in a Mexican Village.” *Population, Space and Place*, 2018/4. <https://doi.org/10.1002/psp.2127>.
- Morokvasic, Mirjana: ‘Settled in mobility’: engendering post-wall migration in Europe. *Feminist Review*, 2004/77. 7–25.
- Nagy Terézia: Itt lehet vagy kell maradni? Mobilitástörténetek. *Metszetek*, 2019/3. 86–100.
- Németh Krisztina: Kiköltöző és otthon maradó gyerekek. A transznacionális migráció gyerekperspektívából. In: Váradi Monika Mária (szerk.): *Migráció alulnézetből*. Budapest: MTA KRTK RKI – Argumentum Kiadó, 2018. 170-198.
- Palenga-Möllenbeck, Ewa – Lutz, Helma: Fatherhood and Masculinities in Post-socialist Europe: The Challenges of Transnational Migration. In: Kilkey, Majella – Palenga-Möllenbeck, Ewa (eds.): *Family life in an Age of Migration and*

- Mobility. Global perspectives through the life course.* London: Palgrave MacMillen, 2016. 213–236.
- Pantea, Maria-Carmen: Grandmothers as main caregivers in the context of parental migration. *European Journal of Social Work*, 2012/1. 63–80.
- Parreñas, Rhacel Salazar: Transnational Fathering: Gender Conflicts, Distant Disciplining and Emotional Gaps. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 2008/7. 1057–1072.
- Parreñas, Rhacel Salazar: *Children of Global Migration. Transnational Families and Gendered Woes.* Stanford: Stanford University Press, 2005.
- Parreñas, Rhacel Salazar: The Gender Revolution in the Philippines. Migrant Mothering and Social Transformations. In: Eckstein, Susan – Najam, Adil (eds.): *How Immigrants Impact Their Homelands.* Durham: Duke University Press, 2013. 191–212.
- Saha, Shatabdi – Goswami, Rupak – Paul, Sujit Kumar: Recursive Male Out-migration and the Consequences at Source: A Systematic Review with Special Reference to the Left-behind Women. *Space and Culture, India*, 2018/3. 30–53.
- Schewel, Kerylin: Understanding Immobility: Moving beyond the mobility bias in migration studies. *International Migration Review*, 2019. <https://doi.org/10.1177/0197918319831952>
- Tátrai, Patrik – Eröss, Ágnes – Kovály, Katalin: Kin-state politics stirred by a geopolitical conflict: Hungary's growing activity in post-Euromaidan Transcarpathia, Ukraine. *Hungarian Geographical Bulletin*, 2017/3. 203–218.
- Tátrai Patrik – Molnár József – Kovály Katalin – Eröss Ágnes: A kárpátaljai magyarok lélekszáma és a népesedésüket befolyásoló tényezők a SUMMA 2017 felmérés alapján. *Kisebbségi Szemle*, 2018/3. 7–31.
- Tátrai Patrik – Molnár József – Molnár D. István – Kovály Katalin – Eröss Ágnes – Ferenc Viktória – Rákóczi Krisztián: A migrációs folyamatok hatása a kárpátaljai magyarok számának alakulására. *Metszetek*, 2018/1. 5–29.

- Tátrai Patrik: A kárpátaljai magyar szórvány kutatása. *Regio*, 2020/1.
- Toma Stefánia – Fosztó László: Returnees and their neighbours: migration of the Romanian Roma, networks, social distance, and the local development. *Review of Sociology*, 2018/4. 37–60.
- Toruńczyk-Ruiz, Sabina: Neighbourhood Ties and Migrant Networks: The Case of Circular Ukrainian Migrants in Warsaw, Poland. *Central and Eastern European Migration Review*, 2014/1. 41–62.
- Toyota, Mika – Yeoh, Brenda – Nguyen, Liem: Bringing the ‘left behind’ back into view in Asia: a framework for understanding the ‘migration–left behind’ nexus. *Population, Space and Place*, 2007/3. 157–161.
- Váradi Monika Mária: Elméleti kaleidoszkóp – a migrációs tapasztalatok értelmezési lehetőségei. In: Váradi Monika Mária (szerk.): *Migráció alulnézetből*. Budapest: MTA KRTK RKI – Argumentum Kiadó, 2018. 13–42.
- Váradi Monika Mária: Kisfalusi nők a globális gondozási piacon. In: Váradi Monika Mária (szerk.): *Migráció alulnézetből*. Budapest: MTA KRTK RKI – Argumentum Kiadó, 2018. 122–169.
- Vianello, Francesca Alice: Migration of Ukrainian Nationals to Italy: Women on the Move. In: Fedyuk, Olena – Kindler, Marta (eds): *Ukrainian Migration to the European Union*. Cham: Springer (IMISCOE Research Series), 2016. 163–178.
- Wu, Huifang – Ye, Jingzhong: Hollow lives: Women left behind in rural China. *Journal of Agrarian Change*, 2016/1. 50–69.